

*Ивана Лукнар**

Институт за политичке студије, Београд

СОЦИОКУЛТУРНА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СТРАХА**

Сажетак

Страх је један од темељних осећања који настаје услед потребе за сигурношћу и очувањем живота. Феномен страха је у тесној вези са друштвеном структуром и значајно утиче на понашање актера. У раду је приказана инструментализација страха као механизма социјалне контроле. Страх је вишедимензионалан феномен (биолошка, психолошка, културна и социјална димензија страха) стога његово тумачење захтева примену интердисциплинарног приступа. У раду је примењена метода анализе стручне литературе и социолошког дискурса на основу које је концептуализован појам страх и теоријске поставке емоције страха. Рад има за циљ да покрене дебату на поменутој тему.

Кључне речи: страх, инструментализација страха, социокултурне одреднице страха

На први поглед може нам се учинити да је страх ирационални сегмент, међутим страх је значајан филогенетски механизам самоодржавања и одржавања врсте. Односно, феномен страха је еволуцијски уграђен и представља једну од примарних емоција

* Имејл-адреса: ivanaluknar@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно–истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

чија актуелност не јењава с обзиром да је уско повезан са тежњом за избегавањем опасности и опстанком. У којој мери страх прожима и обликује савремено друштво? Који су социокултурни аспекти страха? То су само нека од питања на која ће аутор пружити одговор у чланку.

Већина савремених психолога страх дефинише као примарну емоцију. То су емоције које имају своју органску основу и које настају у раној фази развоја (онтогенезе). Екман као примарне емоције наводи: страх, љутњу, презир, гађење, радост и изненађење (Екман 2011). Емоције су се развијале током еволуције како би човек аутоматски пружио адекватну врсту акције за разрешавање тренутног збивања. Људска бића садрже универзалне окидаче (ситуације и стимулусе) који подразумевају безусловну реакцију која није научена већ је урођена. Универзални окидачи су „уписани у мозак сваког људског новорођенчета” (Екман 2011, 13) док се остали окидачи стичу временом на основу индивидуалног искуства. Веома значајна компонента емоције су телесне промене које имају улогу да припреме организам за хитно реаговање или повећан напор (Екман 2011, 50–65). Поред осталог, испољавање емоција служи за комуникацију. На пример, неки невербални сигнали попут фацијалне експресије у великој мери су универзално разумљиви за различите припаднике култура. Међутим, испољавање емоција код људи је не само биолошки већ је и културолошки условљено.

У „Психолошком речнику” страх је дефинисан као „снажна емоционална реакција на ситуацију која прети интегритету организма, са унутрашњим физиолошким променама и евентуалним спољним манифестацијама (бледило, знојење, дрхтавица, бекство или агресивност)” (Кrstić 1988, 595). Страх је еволуцијски феномен, који је „стар колико и људски род, појава која прати човека од преисторије до нашег времена” (Radić 2000, 9). Примарна функција страха је да нас спаси из животно угрожавајуће ситуације. Међутим страх код човека може да има двоструки ефекат, односно да нас паралише. Фројд је писао о „бежању” или „афекту” као рефлексној реакцији на реалан страх (Freud 2020, 376–378). Лиса Ранкин такође прави разлику између правог и лажног страха. Прави страх представља реалну опасност која активира неопходан стресни одговор који покреће особу на предузимљивост да избави себе или драге особе из опасности, док је је лажни страх онај који постоји само у машти (Rankin 2017).

Иако страх постоји и код људи и код животиња, страх код људи је комплекснији. Као што примећује социолог Кејлоис (*Caillois*) неупитна је значајна разлика између страха код животиња и страха код људи. Страх код животиња је природно уграђен импулс који је повезан са потребом за опстанком и као такав је непроменљив. Док је страх код људи променљив и у знатној спреси са имагинацијом. Односно, човек може неку ситуацију да перципира као претећу иако она то у суштини заиста и не мора да буде. Дакле, страх код људи је комплексан феномен, „разнородан је, покретљив и стално се мења” (*Caillois* цитирано у: *Delimo* 2003, 30). Страх код људи може да се испољава у различитим облицима и тесно је повезан са свесношћу (сопством); што је и разумљиво с обзиром да су се страх и свест развијали истовремено. Због постојања различитих облика испољавања страха код људи, Немеси је понудио ову категоризацију:

1. „оклевање, устручавање, страх да се нешто предузме;
2. страхопоштовање, морални страх, стид, страх од срамоте;
3. срамота, стид, скрнављење, страх да се учини нешто нечасно;
4. страх односно запрепашћеност проузрокована сучељавањем са утварама;

узрујаност, патња, страх од неуспеха” (*Radić* 2000, 12). Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*) је под страхом подразумевао широку лепезу осећања. Он под осећањем страха подразумева:

- лењост (као страх од напора),
- стид (страх од срамоћења),
- узнемиреност,
- запрепашћеност,
- ужас,
- страву и грозу (*Cicero* 1974).

Дакле, иако страх није непознато осећање, његово разумевање и тумачење код људи није једноставан задатак, јер страх настаје у међуодносу свих његових димензија и карактеристика што захтева мултидисциплинаран приступ у раду.

ВИШЕДИМЕНЗИОНАЛНОСТ СТРАХА

Различите појавне варијације страха и његовог интензитета усложњавају његово тумачење. Страх се манифестује као непријатно осећање које прате одређене физиолошке промене. Међутим, страх је производ међуодноса између његових биолошких, психолошких, социјалних и културних аспеката. Један од аспеката разумевања осећања страха је његова биохемијска компонента. Иако постоје телесне реакције које су тесно повезане са страхом (убрзани рад срца, наизглед престанак рада срца, дрхтавица, ширење зеница, пораст кортизола и адреналина, бледило и др.); поменуте биохемијске компоненте га тешко разликују од других осећања, на пример гнева. Идентификовање феномена страха на основу његове биохемијске основе није једноставно, јер страх може да има различите биохемијске корелате. На пример, неко ко се боји насиља углавном има висок ниво адреналина, док неко ко превасходно има страх од болести углавном има низак ниво адреналина. Биолошки посматрано, у телу човека као и код животиња страх изазива низ физиолошких промена. Међутим, човек се другачије суочава са страхом због поседовања когнитивних функција, у зависности од искуства, језичких, културолошких, религијских и других одредница које му дају другачије прилике за реаговање на перципирани извор страха. Дакле, страх не можемо да тумачимо само са аспекта физиолошких промена.

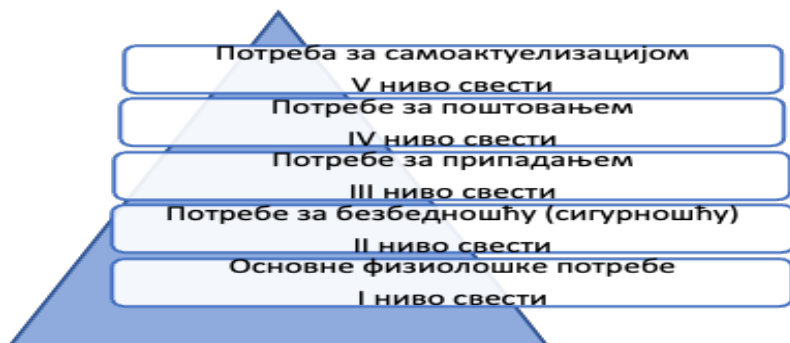
Аристотел пише о човеку као о разумној животињи. Отуда је увео појам „*zoon politikon*” да објасни разумност и друштвену условљеност људског понашања (Aristotel 2013). Јер, човек је издигнут изван чисто природних инстинката и тумачи свет око себе са аспекта разума, језика, симбола и религије. Човек је у стању да конструише безброј имагинарних претњи. „Ми, људи, смо у стању да се бојимо много чега. Наш страх има много већи потенцијални обим, него страх који било која друга животиња може да осети, управо зато што смо *animal symbolicum*” (Svensen 2008, 35). Епиктет примећује да оно што изазива немир код људи су сопствене процене и тежња за одређеним стварима која неретко може да створи осећај страха и агоније код човека (Epictetus 1998 [1925]).

Неупитно је постојање везе између психолошког света и социјалног окружења појединца. Појединац стварност процесуира у зависности од искуства, психолошких карактеристика, ситуације

у којој се налази итд. Различите процене и тежње могу да произведу разноврсне емоције. Зато је веома значајно да увидимо разлику између афективних, чулних и оних емоција које настају као извесна реакција на одређене ситуације и да увидимо начин на које су оне перципиране.

Појединац је нераскидиво повезан са друштвеном заједницом у којој живи и њеном културом (системом вредности), друштвеним нормама. Какви су интра-психички механизми карактеристични за осећање страха? Какав је однос између когнитивних и мотивационих процеса? Когнитивна конзистентност, самопотврђивање социјалног идентитета, позитивно вредновање друштвеног система и његовог сета вредности и стандарда понашања могу послужити као симболичка средства заштите од базичних страхова код индивидуе. Ово је потврдила студија која се бавила односом између инстинкта за самоодржање и различитим психолошким мотивима. Студија је показала да је потенцијал егзистенцијалног страха огroman и да се он ипак барем у теорији може усмеравати на конструктивне реакције (Pyszczynski, Greenberg and Solomon 1997).

Масловљева теорија о хијерархији људских потреба (слика 1.) може послужити за разумевање страха из угла мотивације за задовољење одређених људских потреба (Maslov 1980, 92–113). Маслов је представио људске потребе у облику пирамиде од пет нивоа, почевши од основних људских потреба ка вишим које се налазе на врху пирамиде. Дакле, на дну пирамиде налазе се основне физиолошке потребе, као што су потреба за ваздухом, водом, храном, продужењем врсте, спавањем и др. Затим следе потребе за остваривањем безбедности (сигурности) како личне тако и колективне. Трећи ниво су потребе за припадањем. Човек је друштвено биће које има потребу да припада некој друштвеној организацији, заједници (породица, пријатељи, клуб и тд.). Четврте су потребе за поштовањем које произилазе из тежње човека да буде признат, прихваћен и уважаван од стране осталих чланова друштвене заједнице којој припада. Пети ниво је самоактуелизација који се односи на изградњу сопствене личности (Maslov 1980, 198, 193–239). Сваки ниво потреба повезан је са одређеним степеном развоја свести. Упоредо са порастом нивоа тежњи усложњава се и ниво фрустрација и страха од њиховог неиспуњавања, односно незадовољења. Отуда страх код људи постоји у различитим појавним облицима.

Слика 1. Масловљева хијерархија људских потреба

Страх као и сва друга осећања има своју биолошку основу, али је он у знатној мери обликован од стране индивидуалног искуства и друштвене норме. Да бисмо разумели осећања морамо узети у обзир да свако осећање има више историја: еволуциону, друштвену и личну. Односно, осећања нису само нешто „природно” и непосредно, она су уједно и друштвени конструкти (Gross цитирано у: Svensen 2008, 30). Друштвене норме одређују ситуацију када је одређено осећање пристојно показати, што такође може да варира у зависности од културног и социјалног статуса индивидуе. Чег се бојимо и у којој мери зависно је од друштвеног контекста. Концепт страха у одређеној мери зависан је и од културе. Поред основних примордијалних страхова, као што су страх од смрти и страх од непознатог, објекти страха и механизми манифестовања страха разликују се у различитим друштвима и етапама друштвеног развоја. На пример, у Европи у средњем веку, након што је папа Иноћентије VIII 5. децембра 1484. издао папску булу на основу које је осудио вештице, страх од вештица био је један од примарних страхова тога доба. Савремено доба карактеришу: страх од климатских промена и негативних ефеката стаклене баште, страх од тероризма и вируса короне. Дакле, нужно је узети у обзир поред социјалне и културне димензије страха и ситуациони елемент, односно специфичности које проистичу из друштвене и културне средине којој појединац припада.

Страх је емоција, а емоције имају одређени мисаони садржај. При сталном понављању доживљаја страха који настаје у сличном контексту изгледа да човек увежбава начин на који ће реаговати и способност организма да осећа страх. Јер, осећања су тесно повезана

са одређеним обрасцима делања. На пример, страх је углавном пропраћен бекством или нападом, али не увек и у свим ситуацијама. Оно што обликује и формира начин на који ће индивидуа реаговати јесу избори који се свакодневно чине, навике и искуство (вежба). На пример, професионални војници се обучавају да у страшним ратним условима реагују трезвено, рационално. Такође и лекари и полицајци који се суочавају са призорима из стравичних саобраћајних незгода и другим страшним ситуацијама науче како да реагују на осећање страха.

Неприхватање постојеће друштвене структуре, друштвених вредности и норми може бити један од окидача за страх. Мертон (Merton 1938) је приметио да неприлагођавање и одбијање постојеће друштвене структуре могу да наведу појединца на девијантна понашања (бунт, један од модуса прилагођавања) и бекство (душевне болести, хауцинације и др.). Стоици су веровали да истински мудрац уме да се „издигне изнад емоције”. Он неће бити у страху, али ће бити на опрезу. Индивидуа се кроз самопотврђену вредност осећа сигурно, релаксирано и уверено у исправност својих поступака што је опозит осећању страха. Такође, допринос друштву може да буде изузетан потенцијал за превазилажење страха од смрти. У прилог томе, симболично превазилажење смртности могуће је постићи кроз изузетно научно, културно, уметничко или спортско постигнуће. Међутим, с друге стране прихватање деструктивног сета вредности и стандарда понашања може поспешити страх и друге негативне емоције. Као пример могу послужити самоубиличке намере терориста.

СТРАХ КАО НЕИЗОСТАВНИ ДЕО ИСТОРИЈЕ

Страх је неизоставни део историјског друштвеног и културног развоја. Првобитне људске цивилизације су божанствима придавале суштинску улогу у колективним и индивидуалним судбинама, а феномен страха су везивале за божју казну. Познате су речи Сенеке, римског филозофа из I века наше ере: „срећа многе ослобађа од казне, али од страха никога” (Seneka цитирано у: Radić 2000, 11). Такође, Лисјен Февр (*Lucien Febvre*) је на основу свог животног искуства у Европи у XVI веку написао „бој се увек и свуда” (Febvre цитирано у: Bauman 2010, 10). Дакле, свака цивилизација се мање или више током историје суочавала са страховима који су значајан

део наше свакодневнице, а који су у крајњој инстанци у тесној вези са страхом од губитка живота.

Историја је потврдила постојање различитих врста страхова код људи. Без обзира на класну припадност, род, старост, културу и друштво којем припадају готово да нема човека који се није суочио са емоцијом страха. Међутим, неки страхови су заједнички за сваку особу понаособ без обзира на друштвене карактеристике или део света у којем та особа живи. То су урођени страхови, укоренењени у бит (бивствовање, суштину) сваког људског бића.

Страх од смрти је урођен, ендемски страх који даје смисао земаљском животу. Епиктет је сматрао да је од саме смрти гори страх од смрти. „Смрт избећи не могу, но зар не могу избећи и страх од смрти? Треба ли да умрем уз туговање и страх” (Epictetus 1998 [1925], 175). Поменути страх од смрти је тесно повезан са веровањем у бесмртност душе и у загробни живот. Хришћански концепт значајно подупире смисао и сврху телесног живота. Могућност вечног живота делује подстицајно, јер пружа шансу за преобликовање смрти уз аутопојезу, „издизање”, васкрснуће. На тај начин је деструктивна снага смрти дала смисао, сврху и вредност телесном животу и омогућила „обуздавање” и „припитомљавање” оних који су настојали да заслуже бесмртност.

Разни аутори су са различитих аспеката тумачили страх. Праћење дискурса страха у литератури указује на његову променљивост и различите аспекте. Страх од болести био је један од примарних страхова који је обележио историју цивилизације. Био је нарочито интензиван за време епидемије куге која се из Азије пренела у Европу и пустошила је почев од средине XIV века. Страх од заразних болести код Срба се такође везује за епидемију куге. Тада се Србија уклопила у слику опште атмосфере која је владала у средњовековној Европи. Дакле, страх од болести је у одређеним временским интервалима (за време епидемије заразних болести) присутан током историје у глобалној размери. Генерално, пре 2019. године ради пружања здравствене заштите људи, сезонски је промовисано вакцинисање људи против грипа, док је вакцинација деце школског узраста од различитих заразних болести била континуирана. Међутим, након што је уследила епидемија корона вирусом може се рећи да су страх од смрти и страх од болести попримили енормне размере, док је промовисање анти-ковид вакцине постало један од здравствених приоритета. Из претходно наведеног можемо видети

да страх може да поприми колективну одредницу. На тај начин настају колективни страхови, као што су на пример: глобални страх, локални који везујемо само за одређени локалитет, онај који везујемо за поједине друштвене групе, страхови који су подстакнути различитим догађајима (ратна разарања, тероризам, присилне миграције, епидемија, различите побуне, економска криза и др.).

Немали број мислилаца страх тумачи са аспекта зла. Аристотел говори о страху као болном осећању или узнемирености која је изазвана представом о предстојећем злу које нас може уништити или причинити патњу (Aristotel 2008, 125). Тома Аквински је страх такође тумачио са аспекта зла, убројавши га у једну од једанаест страсти код човека, односно у страсти срце или отпора. Он наводи да је интензитет зла у страху мањи у односу на бол и тугу, јер се страх односи на будуће зло, док се бол и туга односе на садашње зло које је тренутно присутно. Објекат страха представља зло које је неизбежно у будућности (Аквински 2010). Бауман је такође страх посматрао у блиској вези са злом, сматрајући их „сијамским близанцима” (Bauman 2010, 67). Страх је доводио у везу са унутрашњим осећајем, док је зло везано за спољну опасност која је примећена путем чула слуха, вида. Дакле, код човека страх настаје услед менталног доживљаја, односно процене да му прети опасност. Отуда Бауман помиње концепт „изведени страх”, који се најбоље може описати као осећај изложености опасности; несигурности и рањивости. То је другостепена врста страха који је „друштвено и културно рециклиран” и који управља људским поступцима (Bauman 2010, 11).

Научни и технолошки развој требало је да представљају корак напред у превазилажењу неизвесности које су биле извор страхова. Међутим, упркос развоју данашњицу више него икада карактерише осећај немоћи и страха. Вишеструка криза (здравствена криза која је настала услед епидемије корона вирусом, економска и енергетска криза, рат у Украјини, миграције и политичке тензије) указује да се савремена друштва све више суочавају с деструктивним силама које свакодневно угрожавају нашу егзистенцију. Свет постаје несигуран полигон који подстиче страх. Међутим, историја је потврдила да „свако доба има свој страх, али се оно чега се људи боје мења” (Svensen 2008, 23).

Немали број аутора указује да данашње друштво карактерише „култура страха” (Furedi 2007; Kovačević, Žikić i Đorđević

2008; Vauman 2010). Двадесет први век је прожет различитим мерама опрезности и подозривости, отуда су страхови нашег доба примарно окренути будућности и могућем непожељном епилогу који прети да угрози даљи опстанак људи и живота на земљи попут: катастрофа насталих услед климатских промена, нуклеарне катастрофе, технолошке катастрофе, епидемије и др. Свенсен смара да је страх савременог доба неоснован и да настаје услед повећане свести о потенцијалним ризицима. Види га као беспотребни вишак јер већина људи живи свој живот без неких катастрофичних догађаја (Svensen 2008). Хобс када говори о страху помиње и позитивне ефекте које страх може да произведе. Он сматра да страх пред будућношћу подстиче људе да критички сагледају постојећи свет и „да истражују узроке ствари јер такво знање чини човека способнијим да уреди садашњост према најбољим предностима” (Hobbes 2013, 78). Он такође види страх као покретач развоја јер „страх од угњетавања присиљава човека на предусретање претње или на тражење помоћи у друштву, јер не постоји други начин да осигурамо живот и слободу” (Hobbes 2013, 76); с друге стране страх може да подрива нашу слободу и „колонизује” свет у коме живимо (Svensen 2008). Отуда, страх не можемо да посматрамо и тумачимо изван ширег ситуационог контекста у којем се он појављује.

КУЛТУРА СТРАХА

Савремено друштво одликује специфичан културни амбијент у коме је страх константна културна детерминанта. Отуда постмодерну културу можемо да одредимо као „културу панике” (Stojanović i Đurić 2015) која отвара могућност владаућим елитама да стратегијски делују и управљају нивоима успаничености који се пласирају широким народним масама. Издвојила бих четири есенцијална агенса која подржавају развој културе страха:

1) масовни медији (преувеличавање и драматично представљање одређених догађаја и медијских садржаја);

2) „ауторитети” (појединци или групе који уживају одређени друштвени углед, као што су познати брендови, корпорације, политичари, фриленсери (*freelance*) и други који своју моћ заснивају на сензационализму и јаким емоцијама. На пример, маркетиншке компаније се неретко служе емоцијом страха да пласирају

одређени производ, политичари да представе штетне последице у случају недобијања подршке и др.

3) системски (образовање, правни и економски систем). На пример, студенти су застрашени губитком године и неполагањем испита; радници страхом од губитка посла, правни систем је заснован на страху од казне.

4) јавност/ јавно мњење.

Различите форме страха уткане су у целокупно друштвено функционисање. Од постанка првобитних држава (градова полиса) људи су се окупљали и удруживали ради остваривања заједничких потреба и интереса. Међутим, поменуто друштво потреба развило се у друштво ризика уласком у „једну друштвену епоху у којој настаје солидарност из страха и постаје политичка снага” (Веџ 2001, 73). Клајн такође види страх као снажно средство за достизање економских и политичких интереса у глобализованом друштву (Klein 2007). Она говори о екстремној злоупотреби страха у политичке сврхе како би се друштво припремило на политичке промене и предстојеће катастрофе. Велдес такође пише о страху и евентуалним ризицима као средствима за прибављање легитимитета за одлуке које су у служби интереса како политичких, тако и корпоративних елита (Weldes et al. 1999). Дакле, страх може да буде значајан мотивациони фактор у социјалном и политичком понашању. Култура страха је оруђе којом се служе елите да би контролисале и усмеравале пажњу нижих слојева у правцу који елитама погодује и омогућава им лакше одржавање моћи. Страх је једна од полуџа моћи којом се владајући слојеви служе.

Култура страха је скривена, тешко приметна на први поглед, јер се заснива на специфичном споју механизма културе и застрашивања путем којих се преносе неолибералне идеолошке поставке и политика застрашивања која с наводно хуманим циљем оправдава империјализам на макронивоу, уз истовремену маргинализацију и подржавање национализма на микронивоу. „Они који се налазе на позицијама моћи пласирају своје дефиниције девијације као апсолутне стандарде нормалности и рангирају их доста високо у хијерархији кредибилитета, базираној на уверењима да они на врху знају најбоље и да њено непоштовање или нарушавање подрива установљени поредак (што је нечија позиција виша у морално-друштвеном поретку, то му је већи и кредибилитет)” (Веџ цитирано у: Stojanović i Đurić 2015, 12). Култура страха тежи да се

репродукује, али у својим разноврсним облицима. Глобалну друштвено-политичку сцену одликују антагонистички процеси, који се лако рефлектују на регионалном и локалном нивоу. Стрес, несигурност и криза који из тих антагонизама произилазе могу да буду значајни окидачи страха.

Политика савременог доба се све више усмерава у правцу како се заштитити од нечега, како се изборити са узроцима страха. Међутим, суочавање са страхом може да се претвори у застрашивање. На пример, страх од тероризма је један од глобално заступљених страхова. Држава у борби против тероризма доводи популацију у осећање страха чиме легитимише нарушавање (ограничавање) људских права и репресивне мере којима постиже безбедност. Страх од тероризма није базиран само на страху од терориста. Њега поткрепљују и остале информације о тероризму пласиране у медијима. На пример, о његовим штетним последицама, жртвама, претњи, учињеним нападима или евентуалним метама напада. Олтајди сматра да је ширење страха од тероризма значајно допринело развоју политика страха које настају постепено и уграђују се у свакодневни живот људи, акумулирају се временом и доводе до промена у власти и законима (Altheide 2006). Политике страха базирају се на пропаганди која треба да покреће јаке емоције где се носиоци поменуте политике посматрају као заштитници. Култура страха поменуте политике страха преноси прикривено путем културних симбола и даје им легитимитет кроз застрашивање које служи да припреми јавност за одлуке и акције које су политичке природе, а које јавност треба да прихвати с циљем избегавања негативног исхода – узрока страха.

ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА СТРАХА

Медији нам готово свакодневно сервирају различита друштвена и политичка дешавања која могу да буду значајан извор страхова. Управо због тога је Бауман окарактерисао нашу свакодневницу као флуидну (променљиву) и прожету страхом (Bauman 2010). Страх настаје из међуодноса појединца и околности (социо-политичких, економских и културних).

Немали број аутора указује да је страх једна од најважнијих роба коју нам масовни медији пласирају и из године у годину додељују му све више простора (Altheide 2002; Gerbner 1992; Vićentijević

2012). Готово свакодневно смо бомбардовани узнемиравајућим вестима о опасним вирусима, терористима, еколошким катастрофама, педофилима, убиствима и др. Истраживања су потврдила да медији имају значајну улогу у промовисању културе страха.

Усмеравање страха на одређене проблеме (тзв. „не-претње“) нас удаљава од реалних претњи по наше здравље, сигурност и права. Профитни модел новинарства наводи медије да пласирају сензационалистичке вести. Необични догађаји и трагедије добијају велики медијски простор, одузимају нашу пажњу и усмеравају је изван распрострањених актуелних проблема. Неретко политичари и челници подстичу овакве трендове да би остварили политичке или економске бенефите. Јер, „медији осим тога што приказују слику света, учествују у обликовању и формирању ставова“ (Ševo 2021, 231).

Страх се може инструментализовати како би се лакше усмеравао велики број људи. Уколико се људи боје губитка радног места, биће спремни да раде за мању зараду. Уколико сматрају да инвестиције доносе боље услове живота, радо ће дочекати инвеститоре уз спремност да раде по лошијим условима рада итд. Што је интензитет страха већи, то су људи мање способни да сагледају објективно ситуацију, постају несигурнији и зависнији од власти. Као пример могу послужити и банке, осигуравајућа друштва и политичке странке које нас упозоравају да нема сигурности без њихове помоћи, односно деловања. „Особа која је у себи усвојила такву визију света, који подразумева несигурност и рањивост рутински прибегава реаговању које је примерено суочавању са непосредном опасношћу, чак и када истинска претња не постоји, „изведени страх“ поприма самопокретачко својство“ (Bauman 2010, 11).

Држава базира своју легитимност на обећању да ће пружити друштвену и личну безбедност и егзистенцију, што јој пружа могућност да захтева послушност од грађана. Отуда неретко „саме демократије стимулишу јавну свесност да они који игноришу страх чине то на сопствену штету“ (Podunavac, Keane and Sparks 2008, 146). Међутим, као што примећује Станфорд „кад мноштва падну под мрачне облаке страха, никакво сунце не обасјава грађанско друштво. Страх сише његове енергије и раздире и изокреће институције политичког деловања. Страх једе душу демократије“ (Stanford цитирано у: Podunavac, Keane and Sparks 2008, 35). Епиктет је такође указивао на везу између страха и неслободе. Јер, особе

које живе у страху не могу истински да буду слободне. Као што он примећује слободан је онај који има неспутане пориве и живи како жели, јер га не могу приморати, спречити или савладати силом (Ericstetus 1998 [1925]). Дакле, бити слободан подразумева бити ослобођен од спољашњих присила.

Међутим савремено доба карактерише свеprisутност евентуалних опасности које прете не само из мрачних улица, него и из информација пласираних путем онлајн медија, тв екрана и осталих извора информисања, што у свим домовима широм планете константно „храни” страх код савременог човека. Према Бауману „опасности којих се неко плаши (а тиме и од њих изведени страхови) могу се поделити у три врсте” (Bauman 2010, 12):

- физичка претња по живот и имовину,
- претње општије природе које могу да угрозе трајност и поузданост друштвеног поретка, опстанак људи у њему и доступност средстава за живот (приходи, пензије, посао итд.),
- опасности које „прете нечијој позицији у свету – положају у друштвеној хијерархији, идентитету (класном, родном, етничком, верском) и, у општем смислу, прете имунитету на друштвену деградацију и изопштење” (Bauman 2010, 12).

Иако је страх неизоставни део живота, он је нарочито присутан у потрошачком друштву које одликују несигурност и бројни ризици (Бек 2001; Giddens, Pierson 1998, 210; Giddens 2013). На садашње време се гледа као на „темпирану бомбу која откуцава” чији „ризиви показују једну будућност коју треба спречити” (Bek 2001, 51). Страх је у савремено доба присутан у толикој мери да представља „начин живота” (Tudor 2003). Међутим, не можемо изузети из вида могућност страха као снажног механизма друштвене контроле. Поље друштвене контроле „залази у област науке о управљању” (Stanković 2016, 126). Према теорији, „управљање страхом” постиже се кроз:

1) конструкт друштвене и културне заједнице о свету (стварности), који садржи систем уверења, сет појмова и стандарда понашања, и

2) позитивно самовредновање које настаје након што индивидуа прихвата и усваја део друштвено-културно конструисаног погледа на свет (Greenberg 2012).

Веома је важан начин на који се људи суочавају са својим страховима (Pyszynski, Rothschild and Abdollahi 2008). Могући су конструктивни облици понашања, међутим страх неретко може да води у насиље. Разумевање специфичног друштвено-културног амбијента неопходно је за тумачење колективног страха. Употреба страха је заснована на „покушају да би се заштитило од њега” (Glassner 1999, 301).

Страх може да буде перципиран двојачко као „контекст и метод утицаја” (Palu 2014, 24–25). Фуреди такође указује да страх може да послужи као једно од средстава да се очува *status quo* (Furedi 2007) и говори о два типа политичког страха. Првом типу припадају страхови који погодују елитама да указују на одређене проблеме и усмеравају пажњу јавности на начин који им одговара, док другој врсти припадају страхови који произилазе из различитих подела друштвених, политичких и економских који такође служе елитама да одрже постојећу структуру моћи (Robin 2004). Ту се убраја неспектакуларан страх као облик репресије. Као пример могу послужити страх од губитка посла који је уткан у само функционисање система.

Свакодневне форме страха су најопасније, јер у прикривеној форми константно подржавају постојећи систем друштвених неједнакости. На пример, богати се боје пљачке од стране сиромашних, док се сиромашни боје веће немаштине (сиромаштва). Страх од тероризма и корона вируса је присутан код свих. У име колективног страха су људи спремни да се одрекну личних слобода уколико су уверени у процену да ће на тај начин сачувати живот.

ЗАКЉУЧАК

Савремено друштво обилује различитим страховима, с обзиром да га одликују непрестани ризици, несигурности и претње од тероризма, нуклеарних катастрофа, климатских промена и других претњи. Технолошки развој омогућио је деконструкцију јавног простора и редефиницију традиционалне категорије моћи. Комуникација путем савремених информационих и комуникационих технологија омогућила је да онлајн простор асимилује у себе национални, политички и културни дискурс. Јавни живот функционише на основу информација које су пружене на мрежи (интернету, онлајн). Другим речима, ако нечега нема у пласираним медијским садржајима готово да и не постоји. Медији имају могућност да усмеравају

пажњу на одређене информације, проблеме и пружају предикције. Концентрација капитала у рукама глобалних елита омогућила је да елите посредством медија креирају осећај колективне повезаности и страха и на тај начин пропагирају очување свог статуса и покорност код маса.

Дакле, у савремено доба повода за страх има у изобиљу, а медији представљају значајан механизам за репродукцију културе страха. Због ексклузивности и тиража неретко се сусрећемо у новинама са бомбастичним насловима, застрашујућим сликама и информацијама које у човеку изазивају страх и узнемиреност. Страх је постала роба која се одлично продаје. Отуда и развој хорор филмске индустрије и осталих забавних садржаја који се заснивају на осећању страха код корисника (адреналин паркови, хорор escape rooms и др.). Осећај стрепње и неизвесности је снажно уткан у свакодневницу савременог човека.

Савремену демократију карактеришу антагонистичке снаге. Јер, с једне стране демократија пружа добар потенцијал за решавање конфликта мање насилним путем, што може да ублажи страх од насиља кроз повећање могућности избора и степена слобода (слободе говора, креативно стваралаштво, критичко промишљање и др.) кроз промоцију мира, заједништва и апеловање на људскост, толеранцију и универзалне људске вредности. Истовремено владајуће елите инструментализују осећање страха ради остварења својих политичких и економских циљева као и за одржавање поретка моћи који им одговара. Отуда немали број аутора пише о злоупотреби страха у економске и политичке сврхе у савременим демократским државама. Међутим, историја је потврдила да манипулација страхом сеже далеко у прошлост. Велики број владара заснивао је своју владавину и ауторитет на страху од казне, глади и др. Дакле, страх је присутан у развоју људске цивилизације у различитим формама и интензитету.

Овај рад указао је на комплексност страха као истраживаног феномена и његову социокултурну концептуализацију. Људски страх је вишедимензионалан феномен, комплексна константа људске историје и развоја цивилизације. Он се трансформише током времена. Односно, мењају се објекти и извори страха у различитим историјским епохама. Веза страха са друштвеном структуром, културом и понашањем код људи је неупитна. Образложено је како се појам страха може разумети као механизам социјалне контроле и инструментализовати.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Akvinski, Toma. 2010. *Biće i suština*. Beograd: Dereta.
- Altheide, David L. 2002. *Creating fear. News and the construction of crisis*. London: Routledge.
- Altheide, David L. 2006. *Terrorism and the Politics of Fear*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Aristotel. 2008. *Retorika*. Podgorica: ITP Unireks.
- Aristotel. 2013. *Nikomahova etika*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bauman, Zigmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bek, Urlih. 2001. *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ciceron, Marko Tulije. 1974. *Rasprave u Tuskulu*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Delimo, Žan. 2003. *Strah na Zapadu: (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*. Novi Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ekman, Pol. 2011. *Razotkrivene emocije. Razotkrivanje izraza lica i osećanja radi unapređivanja komunikacije i emotivnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Epictetus. 1998 [1925]. *The Discourses as Reported by Arrian, the Manual, and Fragments*. London: Loeb Classical Library.
- Freud, Sigmund. 2020. *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Hamburg: Nikol Verlagsgesellschaft.
- Furedi, Frank. 2007. *Culture of Fear Revisited: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation*. London, New York: NY: Continuum.
- Gerbner, Gorge. 1992. „Violence and Terror in and by the media.” In *Crisis and Democracy: Mass Communication and the Disruption of Social Order*, eds. Marc Raboy and Bernard Dagenais, 94–108, London: Sage.
- Giddens Anthony & Pierson Christopher. 1998. *Conversations with Anthony Giddens : Making Sense of Modernity*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony 2013. *The consequences of modernity*. New York: John Wiley & Sons.

- Glassner, Barry. 1999. „The Construction of Fear.” *Qualitative Sociology*, 22 (4): 301–309.
- Greenberg, Jeff. 2012. „Terror management theory: From genesis to revelations.” In *Meaning, mortality, and choice: The social psychology of existential concerns*, eds. Phillip R. Shaver and Mario Mikulincer, 17–35, Washington DC: American Psychological Association.
- Hobbes, Thomas. 2013. *Levijatan ili građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Naklada Jesenski i Turk.
- Klein, Naomi. 2007. *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. New York: Allen Lane.
- Kovačević Ivan, Bojan Žikić i Ivan Đorđević. 2008. *Strah i kultura*. Beograd: Čigoja štampa.
- Krstić, Dragan 1998. *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Maslov, Abraham 1980. *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Merton, Robert K. 1938. „Social structure and anomie.” *American Sociological Review* 3 (5): 672–682.
- Palu, Annegrete. 2014. *Culture of Fear: Fear as Context and as Method of Political Influence*. University of Tartu: Faculty of Social Sciences and Education.
- Podunavac Milan, John Keane, and Chris Sparks. 2008. *Politika i strah*. Minerva: Politička kultura.
- Pyszczynski, Tom, Jeff Greenberg, and Sheldon Solomon. 1997. „Why do we need what we need? A terrormanagement perspective on the roots of human social motivation.” *Psychological Inquiry* 8 (1): 1–20.
- Radić, Radivoj. 2000. *Strah u poznoj Vizaciji 1180-1453*. Beograd: Stubovi kulture.
- Rankin, Liza 2017. *Lek za strah-strah kao lek, Kultivisanje hrabrosti kao leka za telo, um i dušu*. Beograd: Verba.
- Robin, Corey 2004. *Fear: The History of a Political Idea*. NY: Oxford University Press.
- Stanković, Vladan. 2016. „Institucionalizacija socijalne kontrole i njene zloupotrebe.” *Srpska politička misao* 51 (1) : 111–130.
- Stojanović Đorđe i Živojin Đurić. 2015. „Od društvene kontrole do moralne regulacije: reartikulisanje diskursa moralne panike.” *Srpska politička misao* 48 (2): 9–53.

- Svensen, Laš, Fr.H. 2008. *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Ševo, Bojan. 2021. „Uticaj masovnih medija na javno mnjenje tokom pandemije virusa kovid 19.” *Baština* 31 (55): 221–234.
- Tudor, Andrew. 2003. „A (Macro) Sociology of Fear?” *Sociological Review* 51 (2): 238–56.
- Vićentijević, Miroslav. 2012. „Medijska etika sagledana kroz prizmu afekata straha i paničnih stanja.” *Časopis za upravljanje komuniciranjem* 23: 37–52.
- Weldes Jutta, Mark Laffey, Hugh Gusterson, and Raymond Duvall. 1999. *Cultures of Insecurity: States, Communities, and the Production of Danger*. Minneapolis: London: University of Minnesota Press.

Ivana M. Luknar*

Institute for Political Studies, Belgrade

SOCIOCULTURAL CONCEPTUALIZATION OF FEAR

Resume

Fear is one of the basic human emotions that is due to the safety need and preservation of life. The phenomenon of fear is closely related to the social structure and significantly influences the behavior of actors. The paper shows the instrumentalization of fear as a mechanism of social control. Fear is a multidimensional phenomenon (biological, psychological, cultural and social dimensions of fear) and its interpretation requires the application of the multidisciplinary approach. In the paper is applied the method of content analysis of professional literature and sociological discourse, on which the terms of fear and its theoretical propositions were conceptualized. The paper aims to start a debate on the mentioned topic.

Keywords: fear, instrumentalization of fear, sociocultural determinants of fear

* E-mail address: ivanaluknar@gmail.com.

* Овај рад је примљен 27. јула 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.